

GEORGES DUBY VĚK KATEDRÁL

■ GEORGES DUBY
VĚK KATEDRÁL
UMĚNÍ A SPOLEČNOST
980-1420

ISBN 80-7203-418-9

9 788072 034185

edice historické myšle

ARGO

Lidí je velmi málo – na západ, na sever i na východ, kam až oko dohlédne, se sice táhnou neobydlené pustiny, avšak lidé postupně všechno pohlcují – úhory, bažiny, nespoutané řeky, vřesoviště, mlaziny, pastviny, poničené lesní porosty, které po sobě zanechaly stepní požáry a letmé osevy uhlířů – tu a tam je mýtina, ale i tady se země nechala pokořit jen napůl; dřevěné pluhy, tažené hubenými voly, vyryly do vzpurné půdy mělké, nejisté brázdy a stále jsou v tomto živném prostoru obrovská prázdná místa, všechna pole, která se rok dva, tři roky, někdy i deset let nechávají ležet ladem, aby si půda odpočinula a znovu byla úrodná – chýše z kamenů, z bláta nebo z větvoví seskupené do osad, obklopené ploty z trní a pásem zahrad – nějaký ten příbytek významné osoby, obehnaný palisádou, dřevěná tržnice, sýpky, kůlny pro otroky a opodál ohniště kuchyní – občas lze zahlédnout město, ale je to jen vybělená kostra římského sídliště, ztracená uprostřed venkovské krajiny, kolem rozvalin orají pluhy, jakžtakž opravené hradby, kamenné stavby z dob impéria, přestavěné na kostely či na tvrze; poblíž se krčí několik desítek chatrčí, v nichž žijí vinaři, tkalci, kováři, drobní řemeslníci, kteří vyrábějí pro hradní posádku a biskupa ozdoby a zbraně; dvě tři židovské rodiny půjčují hrstku peněz na zástavu – po stezkách kráčeji dlouhé zástupy nosičů, odvádějících robotu, a po vodních tocích se plaví malé flotily lodí: tak vypadá Západ na přelomu prvního a druhého tisíciletí. Ve srovnání s Byzancí nebo s córdobským chalífátem je drsný, nesmírně chudý, zbídačený. Nehostinný svět, jemuž vládne hlad.

Přes řídké osídlení je obyvatelstvo stále ještě příliš početné. Lidé téměř holýma rukama zápasí s nepoddajnou přírodou, jejíž zákony je zotročují, s půdou, která je neúrodná, protože si ji ještě nedokázali podmanit. Když rolníci zasévají zrna, nikdy nepočítají s tím, že sklídí víc než tři, není-li zrovna špatný rok – aby měli chleba do Velikonoc. Potom se budou muset spokojit s bylinkami a kořínky, s příležitostnou potravou, kterou nasbírají v lese a na březích řeky. Celé léto se venkované dřou s prázdným žaludkem a čekají na sklizeň. Když jim počasí nepřeje, což se stává velmi často, dojde obilí ještě dříve a biskupům nezbyvá než

zrušit zákazy, porušit pořadí obřadů a dovolit lidem jíst o půstu maso. A když v době podzimních polních prací přijdou prudké deště a promočí půdu, když bouře zničí úrodu, vystřídá obvyklou nouzi hladomor a strašlivé strádání. Soudobí kronikáři takové pohromy podrobně popisovali, jako by si v nich libovali. „*Lidé lovili jeden druhého a navzájem se pojídali, mnozí podřezávali své bližní a živili se lidským masem jako vlci.*“

Přeháněli, když vyprávěli o tom, jak se na mrchovištích kupily mrtvoly a jak tlupy hladových polykaly hlínu, a někdy dokonce vyhrabávaly mrtvé? Všichni tehdejší spisovatelé byli duchovní. Popisovali podrobně bídu a endemické nemoci, které pomalu hubily zbídačený lid a občas zaútočily ve smrtonosných epidemiích, protože v pohromách viděli důkaz lidské ubohosti a zároveň boží všemohoucnosti. Najíst se dosyta po celý rok tehdy bylo zvláštní výsadou několika šlechticů, kněží a mnichů. Všichni ostatní byli otroky hladu. Považovali ho za nedílnou součást lidského údělu. Byli přesvědčeni, že lidské utrpení je přirozené. Člověk se cítí nahý, nic nemá, je vydán napospas smrti, zlu a hrůzám. Protože hřeší. Od Adamova pádu ho hlad pevně drží ve svých kleštích a stejně jako od prvotního hříchu se od něho nikdo nemůže osvobodit. Svět měl tenkrát strach. Báł se především vlastní slabosti.

Přítom už hodnou dobu docházelo k téměř nezatelným změnám, které krok za krokem vyvedly ubohé lidstvo ze zoufalé bídy. Jedenácté století bylo pro národy západní Evropy obdobím pomalého vybědání z barbarství. Zvítězily nad hladomorem, jeden po druhém vstupovaly do dějin a vydávaly se na cestu trvalého pokroku. Nastal čas probuzení, nového dětství. Jednou provždy totiž přestaly tuto část světa ohrožovat nájezdy, čímž získala obrovskou výhodu oproti jiným oblastem a záruku pozvolného vzestupu. Po staletí zaplavovaly Západ stěhující se národy, převracely zavedený řád, bořily, ničily. Dobyvatelské úspěchy Karlovců na nějakou dobu zdánlivě obnovily v kontinentální Evropě pořádek a mír, jakmile však Karel Veliký zemřel, přitáhly ze Skandinávie, z východních stepí i ze středomořských ostrovů, ovládnutých islámem, hordy odhodlaných bojovníků a plenily a drancovaly latinský křesťanský svět. Právě ve chvíli, kdy nájezdy ustávají a Normané se usazují a zkulturnují, kdy uherský král přijímá křesťanství a arleský hrabě vyhání z brlohů saracénské piráty, kteří kontrolovali alpské průsmyky a požadovali od clunyského opata výkupné, objevují se první zárodky toho, co označujeme za románské umění. Po roce 980 už nenarazíme na vypleněná opatství ani na houfy vyděšených mnichů, prchajících

s relikviemi a poklady. Ozáří-li oblohu nad lesy oheň, neznačí již další drancování – to jen rolníci připravují k obdělávání novou půdu.

Zdá se však, že v temném 10. století došlo na velkých klášterních panstvích k poněkud obskurnímu pokroku zemědělských postupů, který se postupně šířil. Mohl se svobodně rozvíjet. Rolníci postupně získávali účinnější nástroje, kvalitnější pluh a záprah, železné radlice, jimiž mohli lépe přeorávat zem, hnojit ji a podmanit si i těžkou půdu, která dosud ležela ladem; rozšiřovali stálá pole na úkor podrostu, zvěšovali mýtiny a káceli nové; úrodnost půdy se zvyšovala a snopy ženců byly čím dál těžší. Ačkoli tento rozkvet venkova nezanechal přímé stopy v historických dokumentech, jeho postup můžeme vytušit z nesčetných znamení; právě na něm se zakládá veškerý kulturní pokrok 11. století. Hladomor v roce 1033, který ve svých *Historiae* popisuje clunyský mnich Raoul Glaber, byl jedním z posledních. Hladové vlny v té době ztratily svůj děsivý rozsah. Byly čím dál řidší. Postupně se modernizující vesnice mohla poskytnout útočiště více lidem, odolnějším vůči epidemiím. Z bídy přelomu tisíciletí vzklíčilo nové jaro, které bude po tři dlouhá staletí napomáhat vzestupu Evropy. Jak ve své kronice píše biskup Thietmar z Merseburku, „*nadešel rok tisící po narození Krista Spasitele z čisté Panny a svět se probouzí do zářivého rána.*“

Nový úsvit však vzházel jen hrstce lidí. Všichni ostatní budou žít ještě dlouho ve tmě, bídě a úzkosti. Ať byli rolníci svobodní nebo spoutaní přežívajícím otroctvím, zůstali nadále zcela bez prostředků; snad již tolik netrpěli hladem, ale byli vyčerpaní a bez sebemenší naděje, že by jednou mohli vylézt ze svých brlohů a zlepšit si postavení, i kdyby se jim podařilo minci po minci ušetřit hromádku peněz a po deseti, dvaceti letech si koupit kousek země. Vrchnost je nelítostně utlačuje. Představuje totiž základ společnosti. A vzhledem k právu pánů chránit a využívat je společnost uspořádaná jako mnohaposchodová budova s nepropustnými stěnami, již shora vládne skupinka nesmírně mocných lidí. Několik rodin – králových příbuzných nebo přátel, jimž patří úplně všechno: půda, obdělané ostrůvky i okolní nekonečná pustina, zástupy otroků, dávky i robota zemědělců, jimž pronajali své pozemky, schopnost bojovat, právo soudit a trestat, zkrátka všechny vedoucí pozice v církvi i ve světském životě. Šlechtici, obtěžkaní šperky, zahalení v pestrých látkách, projíždějí se svou družinou nehostinnou krajinou. Přisvojují si i to nepatrné bohatství, které ubohá země skrývá. Jen oni mají prospěch z rostoucího bohatství, pomalu vytvářeného rozvojem

zemědělství. A právě tyto přísně hierarchizované společenské vztahy, práva pánů a moc aristokracie umožnily v poslední čtvrtině 11. století navzdory mimořádně pomalému růstu nejzákladnějších hmotných struktur všeobecný rozkvet, rozvoj obchodu s přepychovými předměty, dobovačné války západních bojovníků na čtyřech světových stranách a nakonec i renesanci vysoké kultury. Kdyby velmi úzká vrstva šlechticů a duchovenstva nevládla naprosto svrchovaně davům poddaných, nikdy by se mezi nekonečnými úhory, mezi dosud hrubým, surovým, nuzným a nevzdělaným lidem nezrodily umělecké formy, jejichž vývoj chce tato kniha sledovat.

* * *

U tehdejších uměleckých děl nás nejvíc udivuje jejich odlišnost, obrovská vynalézavost a zároveň jejich nesmírně hluboká vnitřní jednota. Na jejich rozmanitosti však není nic překvapivého. Latinský křesťanský svět se rozkládal na tak rozlehlém území, že cesta z jednoho konce na druhý trvala měsíce, a rozdělovaly ho tisíce překážek, pásma nepokořených hor či rozlehlé pustiny s nerovnoměrným osídlením. Každá obtížně přístupná provincie měla své zvláštnosti. V době stěhování národů, během staletí, kdy vznikaly a zanikaly říše, se na mnoha místech Evropy usazovaly velmi rozdílné kulturní vrstvy. Některé se dosud čerstvě rozprostíraly nad určitými územními celky. Na okrajích se mísily a vzájemně se prolínaly. Ani nájezdy v 10. století nepustošily Západ rovnoměrně. Ze všech těchto důvodů tak v Evropě na přelomu tisíciletí panovaly hluboké místní rozdíly.

Nejpatrnější byly tyto rozdíly na hranicích latinského světa. Na severu, na západě a na východě obklopovaly křesťanské země v širokém půlkruhu barbarské oblasti, v nichž přežívalo pohanství. Nedávno se staly kořistí skandinávských výbojů, cílem dánských a norských mořeplavců a obchodníků z Gotlandu. Zůstala po nich trvalá lodní spojení, vedoucí k ústím toků a proti proudu řek. Často v těchto krajích ještě docházelo k loupežným přepadením, avšak soupeření kmenů pomalu ustávalo a ustupovalo pokojnému obchodování. Ze saských pevnůstek v Anglii, od břehů Labe, z durynských a českých lesů a od dolnorakouských hranic tam přicházeli misionáři, aby zničili poslední modly a vztyčili kříže. Na mnohé z nich ještě čekala mučednická smrt. Jednotlivé kmeny se však časem usazovaly, stavěly si vesnice a budovaly si domov

a knížata ochotněji podněcovala své poddané ke křtu a spolu s evangeliem přijímala i střípky kultury. S drsným hraničním pásmem ostře kontrastovaly jižní marky, Itálie a Iberský poloostrov. Tam docházelo ke kontaktu s mnohem vyspělejšími světy: s islámem a byzantským křesťanstvem. Prostřednictvím strážních hlídek v deltě Pádu, prostřednictvím Ferrary, Comacchia, Benátek a především Říma, města, kde se stýkal helénismus a latinská kultura a které vzhlíželo ke Konstantinopolí, žárilo na ni a obdivovalo ji, pronikaly do barcelonského hrabství a malých království na úbočích aragonských, navarrských, leónských a galijských hor zárodky pokroku, kvas nových myšlenek, učenost, přepychové předměty a nádherné zlaté mince, potvrzující hmotnou převahu jižních sousedů latinského křesťanstva.

Velké rozdíly panovaly i ve vnitrozemí rozsáhlého kontinentálního celku, který Karel Veliký dokázal sjednotit pod svou nadvládou. Nejostřejší protiklady, pronikající i do každodenního života, vycházely z více či méně patrného odkazu Říma. Chyběl však úplně, jako tomu například bylo na severu Německa? Zahladilo jeho stopy řádění barbarských národů jako v Bavorsku nebo ve Flandrech? Nebo byl naopak stále živý jako v Auvergne, v okolí Poitiers či jižně od Alp, v zemi méně zchátralých měst, kde latinský přízvuk hluboce poznamenal místní jazyk? Jiné rozdíly vyplývaly z dědictví kmenů, které se na Západě usazovaly v raném středověku. Dodnes je připomínají názvy krajů jako Lombardie, Burgundsko, Gaskoňsko či Sasko. Vzpomínka na dobytelskou minulost probouzela v místní aristokracii národní povědomí a xenofobní sklony, jimž se neubrání ani Burgundčan Raoul Glaber, který hluboce pohrdal Akvitánci, neboť jednou zahlédl, jak horda budící pohoršení oblečením a nevázaným veselím vede severskému králi zaslíbenou princeznu. V takto nepřehledné zeměpisné situaci je třeba zaměřit pozornost především na styčné plochy, kde se střetají různé kulturní vlivy. V těchto privilegovaných oblastech totiž dochází ke konfrontacím, k přejímání a k výměně zkušeností. Proto byly tyto kraje zvláště plodné. To platí především o Katalánsku, Normandii, Poitou, Burgundsku, Sasku a velké nížině rozkládající se od Ravenny až k Pavii.

U společnosti rozptýlené na tak rozlehlém, tak obtížně zvladatelném území však mnohem více udivuje hluboká jednota, patrná na všech úrovních kultury, a zvláště v oblasti umělecké tvorby. Pro tuto úzkou spřízněnost se nabízí několik vysvětlení; na prvním místě neuvěřitelná mobilita lidí. Velká část západního obyvatelstva tehdy vedla kočovný

jednota

způsob života a pro vládce to platilo dvojnásob. Králové, knížata, feudální i biskupové v doprovodu početné družiny neustále cestovali, přemísťovali se z jednoho panství na druhé, kde si dopřávali místních lahůdek a udržovali si tam dvůr, ale vzápětí odjížděli navštívit nějakou svatyni nebo se vydávali na vojenská tažení. Život trávili v sedle a putování přerušovali jen v čase plískanic. I pro mnichy bylo nejspíš nejhorším trestem zavřít se navždy do kláštera; mnozí se s tím nedokázali smířit a muselo jim být dovoleno, aby se toulali, putovali od domu k domu, z opatství do opatství. Tento pohyb skupinky vyvolených, na nichž závisela umělecká tvorba, umožňoval navazování nových kontaktů a nová setkání.

Dodejme, že tato rozdělená země neznala skutečné hranice. Kdo opustil vesnici svých předků, byl všude cizinec, a proto vzbuzoval podezření a musel čelit nebezpečí. Mohl přijít o všechno. Dobrodružství začínalo za vlastním prahem a bylo stejně nebezpečné zůstat kousek za humny jako se vydat do nejdlehlších končin světa. Můžeme mluvit o předělu mezi křesťanskými zeměmi a ostatním světem? Ve Španělsku nikdy neoddělovala islamizované země od oblastí podřízených křesťanským králům žádná překážka. Jejich rozloha se ostatně výrazně měnila podle střídavých úspěchů vojenských tažení: v roce 996 vyplnění al-Mansúr Santiago de Compostela, ale o patnáct let později vstupuje barcelonský hrabě do Córdoby. Mnoho drobných muslimských vládců podléhalo panovníkům aragonského či kastilského království prostřednictvím smlouvy, která jim zajišťovala ochranu a zavazovala je k placení daně; pod vládou chalífů žila a vzkvétala významná křesťanská společenství, spojující nepřetržitým řetězem, od Toleda přes Kartágo až po Alexandrii a Antiochii, přes poarabštěné pobřeží Středozemního moře, západní svět s byzantskou říší. Kdyby nebylo těchto nespočetných spojení, jak by mohly koptské náměty v tak velké míře proniknout do románské ikonografie, jak bychom mohli vysvětlit zvláštní tón iluminací v *Saint-severské apokalypse*? V 11. století byla Evropa velmi otevřená. Nebránila se estetickým výměnám a přijímání nových prvků.

Významným faktorem soudržnosti, zvláště na vyšších stupních kultury, byl stále ještě společný odkaz Karlovců. Na několik desetiletí se téměř celý Západ sjednotil pod jedinou politickou svrchovaností, vládla mu stejnorodá skupina biskupů a soudců, kteří pocházeli z týchž rodin, v královském domě se jim dostalo podobného vzdělání a pravidelně se scházeli u panovníka, svého společného vládce; spojovaly je příbuzenské

vztahy, společné vzpomínky i kolektivní práce. Navzdory vzdálenostem a přírodním překážkám byla šlechta v 11. století jednotná nejen ve víře, ale stmelovaly ji i stejné obřady, stejný jazyk, stejné kulturní dědictví. Společný odkaz Karla Velikého – lesk Říma a věhlas impéria.

* * *

Avšak nejniternější podobnosti, jež se projevíly v přímé spojitosti mezi různými uměleckými výtvoři, jsou dány především jediným cílem umění. To, co nazýváme uměním – anebo alespoň to, co z něho po tisíce letech zbývá, jeho nejméně křehké, nejodolnější součásti –, mělo tehdy jen jediný účel: obětovat Bohu bohatství viditelného světa, dary utišit hněv Všemohoucího a získat si jeho přízeň. Všechno velké umění bylo tehdy chápáno jako oběť. Spíše než z estetiky vycházelo z magie. Svědčí o tom nejhlubší rysy, charakterizující západní uměleckou tvorbu v letech 980–1130. Během sto padesáti let, kdy se latinské křesťanstvo s novou vervou vydalo na cestu pokroku, si již obstaralo hmotné prostředky k vytváření méně hrubých a mnohem rozsáhlejších děl; vývoj však ještě nedošel dost daleko, aby byl rozvrácen také rámec myšlenkových schémat a primitivního chování. V 11. století křesťané ještě žili v zajetí tajemna, v područí neznámého světa, který nemohli spatřit na vlastní oči; tato mocná, podivuhodná a zneklidňující říše se rozkládala za vnějším zdáním. Na iracionální úrovni se pohybovalo i myšlení lidí na nejvyšších stupních kultury. Vládly mu přízraky. Proto se v tomto dějinném okamžiku, v onom krátkém mezidobí, kdy se člověk dosud neosvobodil od své úzkosti, ale kdy si už vyrábí účinné zbraně, zrodilo největší a možná jediné evropské církevní umění.

A protože cílem tohoto umění byla oběť, bylo beze zbytku v rukou těch, kdož byli společností pověřeni komunikací se silami vládnoucími nad životem a smrtí. Taková moc od nepaměti příslušela králům. Evropa se však postupně feudalizovala a monarchova moc se dělila a rozptylovala do mnoha rukou. V tomto novém světě se panovníkům vymykala i kontrola nad uměleckou tvorbou. Přisvojili si ji mniši, z nichž se v novém kulturním ovzduší stali hlavní prostředníci mezi člověkem a nadpřirozenem. Tento přesun předurčil většinu rysů tehdejšího západního umění.

Podle definice je katedrála hlavní kostel biskupství, a tedy městský kostel; umění katedrál bylo proto v Evropě spjato především se znovuzrozením měst. Ve 12. a 13. století se města neustále zvětšují, jsou stále živější, rozšiřují svá předměstí podél cest. Pohlcují veškeré bohatství. Po dlouhém období úpadku se severně od Alp znovu stávají hlavními ohnisky nejvyšší kultury. Jejich vitalitu však nadále živí okolní venkov. Většina feudálů se tehdy rozhodla přenést své sídlo do města. Město zaplavují produkty jejich panství. Nejčinnější kupci ve městě obchodují s pšenicí, vínem a vlnou. A tak se stalo, že městské umění katedrál čerpalo prostředky pro svůj rozvoj převážně z blízkého venkova; své dokonalosti dosáhlo díky obrovskému pokroku zemědělství, díky úsilí nesčetných průkopníků, kteří obdělávali panenskou půdu, zasazovali vinné keře, kopali příkopy a hráze. Laonské věže, vyrostlé z půdy nových žní a mladých vinic, korunuje vyobrazení tažných volů, vytesané do kamene; na hlavicích všech katedrál se vinou výhonky révy; průčelí katedrál v Amiensu a v Paříži zdobí cyklus ročních období, symbolicky reprezentovaných jednotlivými typy polních prací. Zemědělci jsou oslavováni po právu: žnec brousící kosu, vinař, jenž kypří zem, prořezává a hříží svou révu – to oni svým dílem umožnili vznik monumentální stavby, jež je plodem feudálního poddanství, a tedy jejich dřiny na poli. Nikde ovšem nebyl rozkvět venkova tak patrný jako v severozápadní Galii. V srdci tohoto kraje, v rovinách okolo Paříže, ležely nejbohatší polnosti světa. Proto také všichni současníci toto nové umění nazývali „uměním Francie“. Rozvinulo se v provincii, která tehdy nesla toto jméno, kde zemřel král Chlodvík, mezi Chartres a Soissons. A hlavním ohniskem jeho lesku se stala Paříž.

Královské město Paříž, první město ve středověké Evropě, které se stalo opravdovým hlavním městem – Řím jím přestal být už dávno. Paříž však nebyla pouze hlavním městem impéria a celé části křesťanstva, ale také království, království v plném slova smyslu. Městské umění, které zde dosahuje svého vrcholu ve formách označovaných jako gotické, je především uměním královským. Jeho hlavní náměty osla-

vují svrchovanost Krista a svaté Panny. Moc králů se v Evropě katedrál vymaňuje z feudálního útisku, upevňuje se a prosazuje. Dřív než opat Suger vypracoval zásady nové estetiky pro Saint-Denis, načrtl ve službách Kapetovce obraz svrchovaného krále jako nejvyššího pána na vrcholu pyramidální hierarchie, jenž v sobě sjednocuje všechny pravomoci přes sto let rozptýlené ve feudálním systému. Mezi všemi státy, které se opět pomalu scelují, vyniká po roce 1200 jedna země, rozlehlejší a lépe organizovaná než ostatní: království, jehož vládce sídlí ve městě Paříži. Žádný monarcha v celém latinském křesťanstvu se netěšil větší úctě a většímu bohatství než Ludvík IX. Svatý. Toto bohatství mu plynulo prostřednictvím sítě feudálních dávek a vazalských povinností z úrodných polí a vinic.

Ludvík IX.

Francouzský král Ludvík, jehož už za jeho života každý považoval za svätce, v žádném případě nechápal svou moc jako převážně světskou a laickou. Cítil se jako duchovní a chtěl být duchovním. U Joinvilla se dočteme, jak onen velký chlapec, který tak rád žertoval, s přibývajícím věkem, po porážce na Východě, došel k přesvědčení, že je hříšník a že jeho hřích padá na celé království; proto se rozhodl vzdát světských radostí, „*milovat Boha celým srdcem a pokračovat v jeho díle*“; žil tak, jak podle názoru jeho přátel františkánů žil Ježíš. Dostalo se mu pomazání. V polovině 12. století se francouzský král stále ještě cítí zavázán k odříkání a strohosti. Nejštědřejší dary jsou vyhrazeny Bohu a liturgickým dílům. Nestaví paláce, nýbrž svatyně. Ludvík IX. Svatý se sice stejně jako biskupové rád halí do krásných látek, svá sídla však nezdobí a je pravda, že se ve Vincennes k výkonu své soudní pravomoci usazoval pod dub nebo na schody. Lépe než němečtí císaři se ujal dědictví a slávy Karla Velikého, opěvovaného hrdinskými zpěvy; stejně jako Karel Veliký čerpal ze svých pokladů, aby postavil kapli. Už jeho předkové byli štědrí k biskupům a prosluli jako skuteční stavitelé nových katedrál ve Francii.

Umění Francie se rodí z milodarů králů, kteří znovu posilují svou moc, a je tak stejně jako clunyské umění v podstatě uměním liturgickým. Světská díla, jejichž vznik podnítilo, byla druhořadá, a tudíž křehká: nic se z nich nedochovalo. Vůdčí formy clunyského umění vznikaly v úzkém kruhu prelátů, obklopujících trůn, ve velmi vybraném, velmi zámožném prostředí avantgardy intelektuálního myšlení. Tito biskupové, stojící na nejvyšším stupni feudální hierarchie, spolu se sborem kanovníků, kteří společně s nimi žili z obroč mateřského kostela, vlastnili nejúrodnější půdu a obrovské stodoly, které se při každé sklizni

naplňovaly desátky až k prasknutí; vládli městům, využívali jejich trhy a jarmarky; měli přímý zisk z půdy i z obchodování. Zbývající příjmy jim zajišťovali bohatí laici, kteří se obávali o svou duši a vždy byli velmi štědrí. Protože se společnost víc než kdy jindy snažila udržet chudé na pokraji bída, protože statky, nahromaděné zemědělským růstem, sloužily přepychu několika šťastlivců a protože pyramidální struktury státu se nyní sbíhaly v ruku krále, který se považoval za kněze a trůnil ve středu biskupů, zrodily se katedrály, výkvět královského umění, z prosperity venkova.

Přízeň úspěchu monarchie a kléru vtiskly umění Francie pečeť klidu a jasu. Pomalu je povzbuzovaly k tomu, aby se naučilo úsměvu a nabylo radostného výrazu. Tak jako se v osobě samotného krále důvěrně snoubí posvátné s profánním a dochází k zázračnému skloubení pomíjivého a věčného, není ani tato radost jen pozemská. Umění katedrál se dovršuje v oslavě lidského vtělení Boha a snaží se vyjádřit pokojné spojení Stvořitele a jeho tvorů. Tím přesunuje do oblasti nadpřirozena a v pravém slova smyslu posvěcuje radost ze života rytíře, který cválá mezi rozkvetlými květnovými loukami a úrodou obilí a bezstarostně ji rozdupává.

Nebylo by však správné propůjčovat 13. století šťastnou tvář korunovaných Panen Marií a usměvavých andělů. Byla to tvrdá, napjatá a velmi divoká doba. Důležité je vykreslit ji se všemi nepokoji a roztržkami. Laonský biskup, který přišel s návrhem stavby nové katedrály, nemohl zapomenout, že jeho předchůdce nedávno zahynul při vzpouře: byl zavražděn vzbouřenými měšťany. Také v Remeši povstali v roce 1233 měšťané proti přemrštěným daním jiného preláta-stavitele; přinutili ho, aby stavbu na určitou dobu zastavil a propustil zedníky a kameníky. To byly ovšem spíš nahodilé události. Vření a násilnosti ve skutečnosti odhalovaly skryté protiklady feudální společnosti. Proti sobě tu stály tři znepřátelené skupiny: duchovenstvo, rytířstvo a porobená, využívaná a utiskovaná masa chudáků. Rytířstvo naopak povstávalo proti církvi, proti jejímu moralismu, proti všemu, co by mohlo spoutat jejich svobodné potěšení z boje a z dvorské lásky. Této hře protikladů pochopitelně neuniklo ani umění.

Společností to však příliš neotřásl. Hlubinná hnutí, která v letech 1130–1280 nepozorovaně pozměnila její struktury, měla jen nepatrný ohlas v úzkém kruhu duchovních, kteří dávali umělcům pokyny a dozírali na stavby. Nijak se proto v umělecké tvorbě neodrazila. Její vývoj

závisel především na rozvoji náboženského myšlení. Chceme-li proto pochopit tehdejší umění, musíme se poučit spíše o teologii než o sociologii či ekonomice.

Během tohoto období evropských dějin, jehož rytmus zrychloval nezadržitelný pokrok výroby a všechny možné úspěchy obchodu, se v duších sváří napětí mezi vášní pro bohatství, nedočkavou snahou zmocnit se ho a potěšením z jeho užívání na straně jedné a hluboce zakořeněnou touhou po skromnosti, která se doporučuje každému křesťanovi jako nejpřímější cesta ke spáse, na straně druhé. V době, kdy se znovu utvářejí království, si lidé s rostoucí úzkostí kladou otázku: kdo má být svrchovaným vládcem a rozhodovat o osudu světa? Duchovní nebo světské autority? – Papež nebo císař? – Církev nebo král? A všechny tyto protiklady vyúsťují v nejvyhrocenější, zásadní střet, konflikt mezi ortodoxní vírou a úchylkami kacířství. Hlavní starostí každého biskupa a záhy i knížete bylo vyhnat ze své katedrály falešné proroky, vyvrátit jejich argumenty, odhalit stoupence sekt. A ještě horlivěji se snažili vyvést křesťanskou víru z nejistot a mlhavosti předlogického myšlení, vybudovat rozsáhlou, mnohostrannou a pevně uspořádanou doktrinální stavbu, ukázat lidu její přesvědčivou svůdnost, odkryt slabiny kacířských učení a přivést tím všechny zbloudilé křesťany na pravou cestu. Ve vzplanutí kacířství se projevuje prudký vzestup, který v té době oživuje veškerou západní kulturu – proto má také vlna hereze takovou sílu. Tato všudy přítomná hrozba má ve 12. a 13. století rozhodující vliv na vývoj celého umění, které se uplatňuje především jako hlásání pravdy.

Evropské umění však zdaleka nevychází jen z řešení předkládaných mistrů teologické avantgardy, a tedy z gotického slohu. Rozdílnost světa dosud rozděleného nepropustnými hrázemi, nové nadšení pro románskou estetiku, navyklé duševní postoje, které bylo obtížné změnit, to vše se francouzským královským vzorům zpočátku tvrdošíjně stavělo na odpor. V některých provinciích se prosazovaly jen ztěžka. A široký pás pohraničních oblastí jim stále unikal.

Kdo se pokouší postihnout skutečné vztahy mezi zrodem uměleckého díla, strukturou společenských vztahů a myšlenkovými proudy, musí složitosti zeměpisného rozložení vysoké kultury věnovat velkou pozornost. Především musí vzít v úvahu skutečnost, že se v letech 1130–1180 výrazně změnil obzor evropské civilizace. A to nikoli pomalým klíčením nebo pokojným rozkvětem kultury, nýbrž otřesy a prudkými nárazy. Chronologie získává zásadní význam. Na následujících strán-

kách se pokusíme vytyčit jednotlivé úseky tohoto vývoje s přihlédnutím k přetrvávajícím silám, které se po celé toto období budou vzájemně střetávat.

V průběhu 14. století se v západním křesťanském světě začínají objevovat příznaky stagnace, které jsou s postupem času čím dál zřetelnější. Sen o křížové výpravě je stále živý, stále přítomný. Odvíjí se od něj veškerá církevní politika, srdci vládne nostalgie. V období mezi pádem Akkonu, poslední državy ve Svaté zemi, v roce 1291 a porážkou u Nikopole v roce 1396, kde se křižáci rozprchlí před tureckou armádou, která obsadila Balkán, dochází k pomalému ústupu z východního Středomoří. Po roce 1400 je Byzanc už jen obklíčené, nejisté místo, jakási strážní hlídka vystavená tlaku bezvěrců z Asie a odsouzená k zániku. Evropa se už nerozpíná, ale naopak se uzavírá do sebe; počet jejích obyvatel, jenž nejméně po tři staletí neustále rostl, s blížícím se rokem 1300 začíná klesat. Velký mor v letech 1348–1350 a následné vlny epidemií proměnily tento pokles v katastrofu. V prvních letech 15. století má mnoho evropských zemí o polovinu méně obyvatel než před sto lety: nesčetně polí leží ladem, přibývá opuštěných vesnic a uvnitř městských hradeb, které jsou najednou příliš rozlehlé, mnohé čtvrti nezadržitelně chátrají. Přidává se válečné vření. Agresivní síla, která se donedávna vybíjela za hranicemi v dobovatelských taženích, se nyní vrací na domácí půdu. Vyvolává neustálé střety mezi malými i velkými státy, které se jsou čím dál silnější, rozdrobují křesťanský svět, soupeří spolu, staví se jeden proti druhému. Na venkově i kolem obležených měst řinčí zbraně. Krajem se potulují ozbrojené tlupy, žoldnéřské rotty, kondotiéři, kteří plení a ničí, na co přijdou. Přibývá „loupežníků“ a „rozparovačů“, kteří si z války udělali řemeslo. V padesátiletém období na přelomu 13. a 14. století došlo k jednomu z největších zvrátů, které daly evropské hmotné kultuře nový směr. Tento vývoj se odehrál ve dvou širokých náporech oddělených velmi dlouhou depresí; 14. stoletím začíná fáze stagnace, jež potrvá až do roku 1750.

Toto zjištění nás však neopravňuje k tomu, abychom dali za pravdu těm historikům, kteří se zmíněným ústupem, vyhlídnováním a střety nechali ovlivnit natolik, že svůj pesimistický úsudek rozšířili i na dějiny myšlení, víry a umělecké tvorby latinského křesťanského světa. V oblasti

kulturních hodnot nebylo 14. století v žádném případě obdobím útlumu, ale naopak dobou plodnosti a pokroku. Dokonce se zdá, že právě úpadek a rozklad hmotné kultury dodal kulturnímu vývoji určitou vzpruhu, a to trojím způsobem. Zaprvé tím, že citelně změnil geografii blahobytu a přesunul intelektuální a umělecký kvas na nová místa.

Některé německé kraje, královskou Anglii a především Francii, privilegované ohnisko dosavadní expanze, totiž tvrdě zasáhly epidemie, chaos ve výrobě a vojenské nepokoje. Naopak jiné provincie byly těchto problémů zcela ušetřeny. V Porýní, v Čechách, v některých iberských zemích a především v Lombardii vzkvétají města, rozmáhá se obchod, probouzí se nová zvědavost a nové obavy. Janovští, cádizští a lisabonská mořeplavci se odvažují plout stále dál po Atlantiku; evropský obchod se pomalu přesouvá k oceánu a tento přesun brzy bohatě vyváží ústup obchodních aktivit ze Středomoří. Pohromy 14. století a zvláště demografický pokles navíc nevedly ve všech oblastech k oslabení. Ve svém důsledku totiž umožnily soustředování individuálního bohatství a všeobecný růst životné úrovně; tím připravovali vhodné materiální podmínky pro aktivnější mecenášství a zlidovění vysoké kultury. V těchto těžkých dobách, kdy jedna katastrofa střídala druhou a kdy v mohutných vlnách prudce ubývalo obyvatelstva, bylo totiž víc zbohatlíků než v klidných časech rozkvětu 13. století, kdy sice bohatství narůstalo, ovšem pomaleji než počet lidí. Díky tomu se některé činnosti a záliby, jež byly ještě donedávna vyhrazeny nejvyšší šlechtě, postupně rozšiřovaly mezi stále širší společenské vrstvy. Mám zde například na mysli zvyk pít víno, nosit spodní prádlo nebo používat knihy, zdobit své sídlo a hrob, chápat smysl obrazu nebo kázání, a dokonce i zadávat objednávky umělcům. Proto navzdory stagnaci výroby a útlumu obchodu sklon k přepychu v žádném případě neochaboval, ale naopak se zvyrazňoval. Oslabení materiálních struktur navíc způsobilo rozpad a zhroucení určitých hodnot, které až do té doby tvořily rámeček západní kultury. Zavládl chaos, který s sebou však přinesl i omlazení a částečné osvobození. Tehdejší lidé byli nepochybně rozervanější než jejich předkové, jejich vnitřní neklid však pramenil z napětí a bojů novátorského osvobození. Všichni tehdejší myslitelé měli téměř závatný pocit modernosti své epochy. Byli si dobře vědomi, že razí nové cesty. Cítili se jako noví lidé.

O tomto pocitu modernosti jasně svědčí osud velkých literárních děl vzniklých kolem roku 1300: druhá část *Románu o Růži* nebo ne-

srovnatelně krásnější *Božská komedie*. Tato díla promlouvala ke všem. Byla napsána v lidovém jazyce, určena i posluchačům, kteří nebyli příslušníky církve, a předkládala jim souhrn veškerých intelektuálních výtěžků a moudrosti minulých věků. Jejich hlavním záměrem bylo konečně zpřístupnit vědeckou kulturu škol, kulturu kleriků převládajícím kruhům laické společnosti, planoucím touhou po vzdělání. Tato díla měla obrovský úspěch. V krátké době se začala komentovat, stala se námětem veřejných čtení a debat. Okamžitě se zařadila mezi klasické texty. Ve vztahu k nim, k bilanci znalostí, která shrnovala, a k systému světa, jehož obraz podávala, se následující generace postupně distancovaly od minulých představ. V souvislosti s těmito díly se vyvinula i literární kritika, tzn. určité estetické povědomí a zároveň i smysl pro minulost, pro prožitou minulost, smysl pro modernost. Obrození tehdy zasáhlo všechny činnosti ducha i srdce. Odrazilo se i v náboženských postojích: to, čemu se kolem roku 1380 začalo říkat *devotio moderna*, byl vlastně „moderní“ způsob, jak se přiblížit Bohu. Osvobození, které s sebou tento modernismus přinášel, se vždy a na prvním místě projevovalo ve vztahu k církvi a k samotným kněžím, a to i v oblasti modlitby. Během 14. století se totiž kultura nejen popularizovala, ale zároveň se také vymaňovala z církevního vlivu. A umění – a právě v tom byla jeho modernost – přestalo na tomto zlomovém okamžiku hmotných a duchovních dějin Evropy být především výkladem posvátného. Začalo se otevírat lidem, stále širšímu okruhu lidí jako výzva k užívání světských radostí nebo vzpomínka na ně.

* * *

Výrazem *Ars nova* se ve 14. století označovaly určité formy hudební kompozice. Vyznačovaly se množstvím ozdob, bezúčelností, snahou o pouhou estetickou rozkoš, vědomým či nevědomým úsilím vnést do církevní hudby světskou radost. Liturgický zpěv zaplavily instrumentální arabesky a všechny mladistvé prvky, jež vzklíčily ve scénické hudbě Adama de la Halle a dávno před ním v melodiích trubadúrů. Velké církevní umění ovládly profánní hodnoty. Podobná změna se tehdy odehrávala ve všech oblastech umělecké tvorby: pro architekta, sochaře, zlatníka, malíře i všechny, kdo si jejich práci objednávali, nebylo už hlavním úkolem uměleckého díla podílet se na liturgii vtělení, která ve 13. století vyzařovala ze srdce Francie do celé Evropy a snažila se ur-

čit přesné místo člověka, rozumu i přírody, dokonalých forem, v nichž se zjevuje Bůh, v harmonii tvorstva. Umělci a jejich mecenáši, kteří chtěli být za každou cenu moderní, už nepovažovali umění za jeden z prostředků k rozptýlení tajemství světa a k odhalení jeho niterného uspořádání, tak jak to dělali ještě současníci Svatého Ludvíka a později i přátelé Lorenza Medicejského. Umění se v jejich očích stalo ilustrací, vyprávěním, příběhem. Usilovalo o bezprostředně čitelnou transpozici příběhu – nebo spíš různých příběhů o Bohu, ale také o rytířích kulatého stolu nebo o dobytí Jeruzaléma. Právě v tom spočívala zásadní změna. Umělec už nedoprovázel kněze při liturgickém obřadu. Už nebyl pomocnou silou kněžského úřadu. Vstoupil do služeb člověka, člověka, který se chtěl dívat, a nechtěl, aby mu zobrazovali každodenní skutečnost (umění víc než kdy jindy charakterizoval útek ze skutečnosti), nýbrž jeho sny. Umělecká tvorba 14. století se tak stává pokračováním světa představ. Jejím hlavním záměrem už není – jako tomu bylo ještě donedávna – vytvořit vhodný prostor pro modlitbu, procesí nebo zpěv žalmů, ale má něco znázorňovat. Na první příčku mezi jednotlivými druhy umění se tedy v Evropě vyšplhalo malířství, protože se nejlépe hodilo pro zobrazování vizí.

Hybnou silou této zásadní změny je třeba hledat v souhře tří vývojových tendencí. Ve vývoji společnosti, jejíž proměny se odrazily v podmínkách a záměrech tvůrčího aktu. Ve vývoji víry a duchovních představ, které zároveň ovlivnily obsah i určení uměleckého díla. A nakonec ve vývoji výrazových forem. Neboť umělec stejně jako filozof a stejně jako spisovatel používá ustrnulý jazyk minulosti, uvězněný v rutině: tyto překážky překonává jen pomalu, s velkou námahou a nikdy se mu nepodaří překonat je úplně. Pro naše další úvahy je důležité podrobit tyto tři vývojové tendence alespoň stručnému rozboru.

8. NOVÍ LIDÉ

Je zcela oprávněné vyjít ze sociologie umělecké tvorby: obnova a svoboda 14. století jsou totiž z velké části důsledkem nově se utvářejících vztahů mezi lidmi. Památky velkého, masivního umění, které vznikaly od počátků křesťanské Evropy až do konce 13. století, přežily věky. Jejich stopy, jež dodnes vidíme kolem sebe, byly dílem stejnorodého společenského prostředí, jehož členové sdíleli stejné představy a stejný kulturní odkaz: velmi úzké vrstvy vysokých církevních hodnostářů. Liturgické umění vytvořilo několik mužů, kteří se vzdělávali na týchž školách a zasloužili se o jeho jednotu. Po roce 1280 se však společenský okruh, kde vzniká velké umění, výrazně rozšiřuje. Stává se také mobilnější, a tím i složitější. Štěpí se na různé kulturní zóny. A právě tento jev musíme nyní blíže prozkoumat.

Po pravdě řečeno postavení umělce se v té době nijak výrazně nezměnilo. Všichni, nebo téměř všichni umělci 14. století jsou laici – to však většinou byli jejich předchůdci z 12. a také 13. století. Organizují se do uzavřených, úzce specializovaných cechů. Cechy nahrazují rodinné svazky, poskytují svým členům útočiště, usnadňují jim přesuny z jednoho města do druhého, z jedné stavby na druhou, a tím i vzájemná setkání, vzdělávání učňů, šíření technických postupů. Stejně jako všechny uzavřené spolky směřují k rutině, jsou ovládány nejstaršími a nedůvěřují iniciativám jednotlivce – vždyť sdružení zedníků a zlatníků existovala už ve 13. století. Po roce 1300 se organizace jen rozšiřují o další řemesla, především o malířskou profesi. Někdy vznikají sourodé, mobilní týmy, jakési „žoldnéřské roty“ estetického dobývání pod vedením nějakého podnikatele, který – jako například Giotto – přijímá zakázky, uzavírá dohody a rozděluje práci mezi své pomocníky: Podobně organizované skupiny však pracovaly na stavbách katedrál již dříve. A konečně ve 14. století vycházejí největší stavitelé z anonymity, stejně jako vojevůdci. Vystupují do popředí, lidé je znají, mluví o nich a oslovují je jménem; to je první krok k uznání tvůrčí individuality – přece už architekti velkých katedrál chtěli svá díla podepisovat. Jediná výrazná změna je proto důsledkem pokračování staleté evoluce, která ostatně postihla

Poděkování nakladatele:

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d'aide à la publication F. X. Šalda, bénéficie du soutien du *Ministère français des affaires étrangères* et de *l'Ambassade de France* en République Tchèque.

Toto dílo, zařazené do podpůrného programu F. X. Šalda, vychází s finanční podporou *Ministerstva zahraničních věcí Francouzské republiky* a *Velvyslanectví Francouzské republiky* v české republice.

Edici řídí Martin Nodl

Argo, 2002

Copyright © Éditions Gallimard, 1976

Translation © Zora Jandová, 2002

ISBN 80-7203-418-9

OBSAH

I. KLÁŠTER: 980-1130	9
1. Císařské umění	18
2. Feudálové	37
3. Mniši	59
4. Práh	79
II. KATEDRÁLA: 1130-1280	95
5. Bůh je světlo: 1130-1190	102
6. Věk rozumu: 1190-1250	139
7. Štěstí: 1250-1280	166
III. PALÁC: 1280-1420	191
8. Noví lidé	197
9. Následování Krista	225
10. Ovládnutí světa	254
OBRAZY	281
REJSTŘÍK	325